

SOME VIEWS ON THE FEATURES OF ANCIENT KHOREZMIAN WRITING

Kh. A. Palvanov

Lecturer

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Avesta, Dingilja, Toprak-kala, Aybuyirkala, Koykrylgan-kala, Kalaliqir 2, Gyavurkala 3, Burlikala, Khumbuztepe, Yakka Parsan, Mizdahkan, Arsamukh 1, Tokkala, Vazamar.

Received: 15.12.24

Accepted: 17.12.24

Published: 19.12.24

Abstract: The article talks about the ancient Khorezmian script and some comments on its specific features, which has long been formed and developed in the Khorezm oasis and was revered by our ancestors, and also shows the stages of its formation and development.

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ЁЗУВИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Х. А. Палванов

ўқитувчи

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Авесто, Динглижа, Тупрокқалъа, Ойбуйирқала, Қўйкирилганқалъа, Қалалиқир 2, Говурқалъа 3, Бурлиқала, Хумбузтепа, Якка Порсон, Миздахқан, Арсамух 1, Тўққалъа, Вазамар.

Аннотация: Мақолада Қадимги Хоразм ёзуви ва унинг ўзига хос хусусиятлари бўйича баъзи мулоҳазалар тўғрисида сўз юритилиб, Хоразм воҳасида қадимдан шаклланиб ривожланиб аждодларимиз томонидан эъзозланиб келинган Хоразм ёзуви ва унинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисида тўхталиб ўтилган.

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОСОБЕННОСТИ ДРЕВНЕХОРЕЗМСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Х. А. Палванов

преподаватель

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Авеста, Дингильдже, Топрак-кала, Айбуйиркала, Кой-крылган-кала, Калалигир 2, Гявуркала 3, Бурликала, Хумбузтепе, Якка Парсан, Миздахкан, Арсамух 1, Токкала, Вазамар.	Аннотация: В статье говорится о древней Хорезмийской письменности и некоторые комментарии к ее специфическим особенностям, которая издавна формировалась и развивалась в Хорезмском оазисе и почиталась нашими предками, а также показаны этапы ее становления и развития.
--	---

Хоразмнинг ўнг қирғоқ қисмидаги Дингилжа қўрғони вайроналаридан бу ерда ўзига хос кучли маҳаллий маданият мавжуд бўлган, деган хулоса чиқариш имконини беради. Дарё ювиб кетган манзилгоҳлар сони анчагина. М.Г. Воробьева жуда катта микдордаги сопол буюмларини топган. Бронза даврига бориб тақаладиган жанубий зироатчилик маданияти анъаналари намоён бўлмоқда. Бу ҳол айрим олимларнинг Кўзалиқир кўҳна шаҳри Хоразм Аҳамонийлар салтанати таркибига кирган даврда форс боскинчилари томонидан курилган, деб тахмин қилишларига олиб келди. Бироқ бу фикр ёдгорлик форслар Ўрта Осиёни забт этишидан анча олдинги милoddан аввалги VI аср санасига мувофиқ келмайди. Аҳамонийлар салтанати таркибига кирган мамлакатлар билан олиб борилган турли алоқалар ҳисобига маданият бойиб борди. Чамаси, худди шу даврда хоразмийлар арамей алифбоси асосидаги ёзувни қабул қилганлар. Тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик ривожлана бошлаган [1].

Милoddан аввалги VI-IV асрларга келиб, 22 ҳарфдан, (яъни ундаги товушни ифодаловчи) иборат бўлган арамей алифбоси Ўрта Шарқнинг идора қилиш, иш юритувчи ва маъмурий тили вазифасини бажарган [2].

Аmmo Ўрта Осиё халқлари тилларининг товуш хусусиятлари арамей тилларида фарқли эди. Шунинг учун арамей алифбосидаги бир неча белгининг маҳаллий парфиёний, хоразмий, сўғдий, бахтарий тиллари талабидан келиб чиққан ҳолда вазифаси ўзгарган.

Ўзбек халқининг миллий маданияти узоқ тарихий даврни қамраб олади. Шарқ мамлакатлари ичида энг қадимий ёзув намуналарини ўлкамизда яшаган аждодларимиз яратганлиги фанда аниқланган. Хоразм тупроғида жойлашган Қўйқирилган қалъа харобаларидан топилган сопол идишларга ўйиб ёки туш билан битилган арамей типидagi ёзув эрамиздан аввалги IV-I асрларга оиддир. Бундан ташқари хоразмшоҳлар пойтахти Тупроққалъада кашф этилган эрамизнинг III асрига мансуб архив ҳужжатлари, Нисодан топилган ҳамда эрамиздан аввалги I асрга оид Парфия архиви ҳужжатлари Ўрта осийликларнинг илк антик замондаёқ саводли бўлганлигини исботлайди [3].

Хоразмда ёзувнинг алифбелли ҳарф-товуш, фонетик босқичи мил. авв. IV – III асрлардан бошланган. Ойбуйиркала номли археологик ёдгорликдан топилган сопол

парчасидаги ёзув ҳозирча хоразмий алифбелари ёзувнинг энг қадимги намунаси деб ҳисобланади [4]. Фонетик ёзув босқичига кириш аввалги ёзув яратишга қаратилган уринишларга чек қўйиб, мазкур илк босқичнинг ёзув чизмалари унутилишига олиб келган. Чунки янги алифбе, ҳар бир ҳарф муайян бир нутқ товушига тўғри келишига асосланган эди. Бинобарин, ёзув инсон нутқининг энг биринчи унсурини, яъни нутқ товушини тушуниш каби муҳим эмпирик ва назарий хулосага таянган буюк кашфиётдир [5].

Ўрта Осиё халқларининг қадимий аجدодлари фонетик, соф нутқ товушининг – белги алифболарнинг энг тугал намуналарини яратишга қодир бўлган. Масалан, авесто тилида сўзловчи кишилар нутқининг барча нозик жиҳатларини аниқ акс эттирган [6].

Милоддан аввалги IV-II асрлар Хоразмнинг маданий ва иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланиш даври бўлди. Суғориш тармоғи кенгайтирилиб, қайта кўрилди. Қишлоқлар, қалъалар ва шаҳарлар қурилиши илдам кечди. Тасвирий санъат кенг тарқалди, амалий ва ҳайкалтарошлик санъати - деворий сурат излари ва ҳайкаллар Султон Увайс тоғидаги Говур қалъа, Қалъали қир-2 обидалари топилди. Кўп жойларда В.А. Лившицнинг ишлари туфайли тилшунослик ва тарих фанлари ютуғига айланган қадимги Хоразм ёзувлари намуналари кўлга киритилди [7].

Хоразм воҳаси ҳудудларидан Кўйқирилганқалъа, Қалалиқир 2, Говурқалъа 3, Бурлиқала, Хумбузтепа, Якка Порсон, Миздахқан каби археологик ёдгорликларни қазиб ўрганиш давомида топилган хоразмий ёзувнинг кўплаб ёдголиклари бу воҳанинг қадимий ёзув маданияти ҳақида аниқ тасаввур беради [8].

С.П.Толстов 1951 йилда Кўйқирилганқалъада олиб борган тадқиқотларида ёдгорликнинг ташқи халқасининг вино сақланадиган катта-катта хумлар билан тўла хоналарининг биридан топилган қисқа бир ёзувни қайд қилиб ўтиш лозим, бу ёзув фақат Хоразмдагина эмас, балки умуман бутун Ўрта Осиёдан топилган ёзувлар ичида энг қадимийларидан бири ҳисобланади. Ёзув хумга унинг чамбари остига арамейчадан келиб чиққан, осонликча ўқиладиган хат билан ўйиб ёзилган эди. У: `SPB R/DK – “Аспабарак” ёки “Аспабадак” деб ўқилади. С.П. Толстовнинг фикрича, бу сўз эрончадир – сўзнинг от ўзаги ҳам, унинг охиридаги аффикс ҳам эрончадир. Сўзни “Отда кетаётган” ёки “От миниб турган” деб таржима қилиш мумкин; ҳар икки ҳолда ҳам у атоқли ном бўлиб, хум эгасини ва унга қарашли отни ифодалашини қайд қилиб ўтган [9].

Хоразмий ёзув ёдгорликларининг энг йирик гуруҳи Тупроққала архиви номи билан машҳур. Архив таркибидан 8та чармга битилган ҳужжат парчалари сақлаган. Булардан ташқари бир қанча чарм юзасидаги ҳужжатлар ўрамлар шаклида хумда сақланган экан. Хум эса иморат вайрон бўлган пайтда тупроқ билан тўлган. Ўрамлар орасига кирган тупроқ намлик таъсирида лойга айланган. Чарм эса чирий бошлаган. Унинг юзасидаги ёзув излари

лой қабати юзасига синггиган ҳолда сақланган. Тупроққала қазिशмалари давомида шартли равишда 90-рақам билан белгиланган хонада шу каби ёзув акси сингиб қолган кесак бўлақларидан 18 таси, 93-хона харобаларидан 17 та ёзув қолдиқлари сингиб қолган кесак парчалари топилган. Бу каби йирик парчалардан ташқари мингга яқин майда кесак парчаларида биттаиккита, баъзан учта ҳарф қолдиғи сақланган ҳоллар ҳам бор. Уларни кўзгу орқали ўнглаб ўқишга ҳаракат қилинган. Кесак парчалари юзасидаги ушбу ёзувлар шартли равишда “Г” (яъни, глина “лой”) туркуми деб белгиланган [10].

Тупроққалъа ёдгорлигидаги саройнинг жанубий қисмида “Ҳарамхона” жойлашган. Хона деворига ҳашаматли кийинган аёл кишининг ён томонидан туширилган суръати тасвирланган. Ҳарамхонанинг шарқида “Қурол-аслаҳа хонаси” жойлашган. Сабаби бу жойдан ҳарбий асбоб-анжомлар, қуроллар, ўқ-ёй топилган. Бу бинонинг иккинчи қавати сақланиб қолмаган. Юқори қават архив бўлганлиги кўриниб турибди. Юқори қават пастга нураб қулаб тушганлиги сабабли, қурол аслаҳалар уюмига қадимги Хоразм ҳужжатлари аралашиб кетган [11].

1948-1949 йилларда қилинган энг ажойиб кашфиёт, саройнинг юқори қаватидаги хоналарнинг бирдан қадимги хоразмликларнинг тери ва ёғочга ёзилган архивининг топилишидир. Ҳаммаси бўлиб 140 та ҳужжат топилган, шундан 122 таси терига ёзилган, уларнинг кўпи чириб кетган. Улардан 18 таси ёғочга ёзилган бўлиб, жуда яхши сақланган. Терига ёзилганларининг фақат 8 тасигина яхши сақланган бўлиб, ундан ташқари қолганлари лойга қоришиб қатламлар орасида чириган ҳолда топилган. Бу ҳужжатларнинг асосий қисми маъмурий хўжалик масалаларига доир бўлиб, оромей типидagi алифбода ёзилган. Умуман олганда Тупроққалъа манзилгоҳидан топилган архив ҳужжатларини икки гуруҳга ажратса бўлади:

1. Ёғочга ёзилган текстлар бўлиб, дона-дона қилиб ёзилган ҳаттотлик ёзуви бўлиб, кўшалок ҳарфлар йўқ ҳисоби. Қатор қилиб ёзилган, ҳужжатда белгилар деярли такрорланиб келган. Матннинг характери томони шундаки, янги гап хат бошидан бошлаб ёзиб кетилган. Мулкдорнинг исмидан кейин катта миқдордаги соннинг ёзилиш усули эрондан кириб келган бўлиши мумкин. Бу афтидан солиққа оид мажбуриятлар дафтари бўлса керак.

2. Терига ёзилган матнлар бўлиб, бу ёзувнинг хусусияти шундаки, кўмакчи предлоглар такрорланган. Рақамли белгилар бўлиб, белгилар ҳисоблаб чиқилганига қараганда бу ёзувлар озиқ-овқатни ҳисоб-китоб қилувчи дафтар бўлса керак [12].

II асрдаёқ Хоразмшоҳлар кушон тангаларининг ҳар икки томонига ўзларининг “S” симон тамгаларини туширадilar. II асрнинг охири ва III аср бошларига келиб подшо Арсамух I ва унинг хотини зарб қилдирган тангалар пайдо бўлади, бу аёл тангаларга ўз

каллиғининг исмини ёздирган. Булар хоразмча хат туширилган энг дастлабки тангалар бўлиб, Хоразм ёзувининг энг қадимий ёдгорлигидир.

Хоразм алифбеси Аҳамонийлар империясида Аҳамонийлар идораларининг (бу идораларда суриялик хаттотлар хизмат қилганлар) оддий хати сифатида кенг тарқалган қадимги Сурия, оромий ёзувига жуда яқиндир. Форсча хатти миҳий (харфлари пона ёки михга ўхшаган хат—У.Б.) ёзувлари айрим зафарномалардагина ишлатилган. Эрон ва Ўрта Осиёнинг турли-туман алифбелари—аршакий паҳлавийлари ва сосоний паҳлавийлари (ёки форсийлар) нинг алифбелари, “ Авесто” алифбеси, Сўғд алифбеси ва унинг Марказий Осиё ва Узоқ Шарқдаги кейинги уруғлари---уйғур, мўғул ва манжурия алифбелари, Бухоро ва Усрушонанинг (Ўратепа тумани) Сўғд алифбесидан фарқ қиладиган алоҳида бир алифбелари ўз шажараларини оромий ёзуvidан бошлайдилар. Хоразм алифбеси Аҳамонийлар давридаги мумтоз оромий алифбесига бориб тақалувчи мустақил бир тармоқни ташкил этади. Бу алифбеда оромий анъаналари юқорида санаб ўтилган алифбеларнинг ҳаммасидагидан кўпроқ сақланиб қолган бўлса керак.

WrqhWmphMK---“ подшо Арс (а) мух” дея ўқиладиган Арсамух сўзи зўр қизиқиш туғдиради. Бу сўз осетинлардаги Нарт эпосининг энг қадимги қаҳрамонларидан бири бўлмиш Урузмагнинг исмига жуда яқиндир. Маълумки, қолдиқлари Жанубий Хоразмда XIII-XIV асрларга қадар сақланиб келган Хоразм тили осетин тилига ниҳоятда яқиндир. Хоразм тили осетин ва сўғд тиллари билан биргаликда ҳинд-европа тилларининг қадимги массагет ва скиф (сак) тиллари чатишиши асосида вужудга келган ва “Шимолий Эрон” деб аталган, тўғрироғи, саксармат деган гуруҳига киради. Тадқиқотчи Хенингнинг фикрича, у сўғд тилидан кўра осетин тилига хийла яқинроқдир. Шу жиҳатдан олганда, Нарт эпоси билан Хоразм сулолалари тарихига оид атоқли отларнинг бир-бирига яқинлашиб келиши зўр қизиқиш уйғотади ва алоҳида текширишни талаб қилади [13].

Миздахкан, Тўққала каби ёдгориқлардан топилган кўплаб остонларнинг сиртларида хоразмий ёзувининг ўзига хос эпитафий битиклари етиб келган. Уларда асосан антропонимларни ўқиш мумкин. Ёзувнинг хусусияти архаик. Хусусан, Тупроққала ҳужжатларидаги каби равон хат усулида эмас. Миздахкан астонларидаги ёзув нисбатан равон ва югурук туслиги, бу мажмуа Тўққалъадан хронологик жиҳатдан ёшроқ деб баҳоланиши мумкин [14].

Араб истилосигача ёзув маданияти соҳасида эришилган юксак даража ҳақида, араблар томонидан унинг йўқ қилингани ҳақида Абу Райҳон Беруний ачиниш билан бундай сўзларни ёзиб қолдирган: “Қутайба хоразмликларнинг ёзувини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган, билимини ўзгаларга ўргата оладиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилган эди. Шу сабабли ҳақиқат билиб бўлмас даражада яширин қолди”.

Шу фикрнинг давомида Беруний яна бундай деб ёзади: “Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли улар саводсиз қолдилар. Ўз эҳтиёжларида хотира қувватига суянадиган бўлдилар [15].

Чиндан ҳам қадимги хоразмий ёзувида бутун ҳолда етиб келган бирорта китобат ёдгорлиги йўқ. Маълум ёдгорликлар эса, ёғоч тахтачалар, таёқчалар, тери, сопол буюмлар ёки уларнинг синиқ парчалари, майитларнинг этдан тозаланган устихонлари солиб қўйиладиган астондонлар сиртига битилган эпиграфик битиклар, қадимий иморатларнинг деворларида сақланган ёзувлардан иборат [16].

Қадимги Хоразм ёзувини С.П.Толстов, ундан кейин И.М.Дьяконов ва В.А.Лившицлар ўқиганлар. Профессор С.П.Толстовнинг таъкидлашича, ушбу топилган ҳужжатларда Тупроққаълада одамлар яшаб турган даврда ҳукмрон кишига тобе хонадон аъзолари ва одамларнинг рўйхатлари ёзилган. Бошқа ҳужжатларда бўлса ҳарбий чақирик, солиқ, аҳоли жон рўйхатлари битилган. Ҳужжатлардан аён бўлишича, ижтимоий табаканинг нуфузли кишилар билан бирга уларга тегишли қуллар ҳам қайд этилган. XV-XIX асрлардаги ҳужжатларда эса Тупроққаъла ҳукмдори омборларига қабул қилинган дон, хўжалик асбоб-ускуналари, бир ўринда эса ғилдираклар, уларнинг тақсимлаб берилиши ҳақидаги тилхат-рўйхатлар расмийлаштирилган. Бундан кўринадики, Тупроққаъладаги ушбу ҳужжатлар давлатга тегишли ҳужжатлар бўлган. Ҳужжатлар сингари қаъладан ҳар хил тангалар ҳам топилиб, эрамизнинг I асрида тангалар мисдан, кейинроқ қумушдан тайёрланганини кўрсатарди.

С.П.Толстов ушбу тангаларни ҳам тадқиқ қилиб, улардаги ёзув ва белгиларга қараган ҳолда, уларни қайси подшолик даврида ишлатилганини аниқлаб берди. С.П.Толстовнинг аниқлашича, тангалар “энг қадимги Хоразм тангаси”, “номсиз Хоразм подшоси тангаси”, “Артав тангаси”, “Артамух тангаси”, “Вазамар тангаси” дея номланганди.

Тангаларда акс этган ҳукмдорлик тасвири туширилган рамзий қиёфа-отлик чавандоз тасвирига қараб, С.П.Толстов уни қадимги Хоразм подшоларига мансуб Сиёвуш сулоласидан бўлса керак, дея таъкидлаганди.

С.П.Толстов бошлаб берган илми И.М.Дьяконов, В.А.Лившицлардан кейин Мирсодиқ Исҳоқовдек тарихимиз фидойиси давом этдирди. Унинг кўп йиллик синчиклаб ўрганган изланишлари сабаб, қадимий Хоразм ёзуви, алифбо сифатида шаклланиши, ўқилиши ва ёзилиши тадқиқ этилди [17].

Сўғд тилидан олдинроқ арамей типигаги ўзига хос алфавитга эга бўлган Хоразм тили ёзувлари (асли парфия ёзувига яқин) пайдо бўлади. Қўйқирилганқалъа ва Тупроққалъа харобаларидан топилган наъмуналар ва бошқа манбалар бу тилнинг ҳам кенг ҳудудга

тарқалганлигидан ҳамда бир неча шевалардан иборат эканлигидан хабар беради. Хоразм тилининг фонетик, грамматик тузилиши ва лексикасига қараганда у айниқса шарқий эроний тиллар орасида ажралиб ўзига хос бўлиб, сўғд ва Осетин, сак, афғон, помир тиллари оралигида юзага келган ва мустақил тил деб танилган. Қадимги сўғд ва Хоразм тиллари XI-XII асрларгача сақланиб туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилган ва қисман янги тилга сингиб кетган. Баъзи манбаларга Қараганда, хоразмликлар XIII асрда икки тилда гапирганлар [18].

Қадимги Хоразм олимларининг қалами билан Хоразм тилида ёзилган барча асарлар сақланиб қолмаган, аммо уларнинг ишини давом эттирган олимларнинг асарларида қисман бизгача етиб келган маълумотлар бор. Хоразм воҳасида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Хоразм ёзувининг наъмуналари топиб ўрганилиб, унинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бундан кўриниб турибдики Қадимдан Хоразм воҳаси аҳолиси маданий тараққиётга эришиб, юксак цивилизация яратганлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода / ТТХАЭЭ. - Т. IV. - М.: 1959.-С. 76-78; Ўша муаллиф. Дингильдже. Усадьба - I тыс. до н. э. в древнем Хорезме.-М.: 1973. -С. 133, 206, 207;
2. Худайберганов К. Ёзувларга яширинган тарих. Хива., 1996. 44 б.
3. И.М.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 70-258 б.
4. Мамбетуллаев М. Хум с городища Большая Айбуйиркала с древнейшей надписью в Средней Азии // Вестник Каракалпакского филиала АН РУз. Нукус, 1979. № 1(75). С. 46-48. Яна қаранг: Лившиц В.А., Мамбетуллаев М.М. Памятники истории и культуры Востока. М.: 1986. С. 42-43.
5. Фридрих И. История письма. М.: 1979.
6. Авесто: Тарихий – адабий ёдгорлик. Тошкент: 2001. 51 б.
7. Воробьева М.Г. Ранние терракоты Древнего Хорезма // История, археология и этнография Средней Азии. - М.: 1968. - С. 135-146
8. Исхаков М.М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. Ташкент: УМЭД, 2008.
9. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Койкрылган-кала. М.: 1967. С-17
10. Лившиц В.А. Глава шестая. Документы / В кн. Топрак-кала. Дворец. М.: 1984. С. 251-252.
11. С.П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: 1962. С-204-227.
12. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. “Топрак-кала. Дворец”. XIV том. М.: Наука, С-21-22.
13. С.П. Толстов. Қадимий хоразм цивилизациясини излаб. Урганч., 2018, 4-97 б.
14. Ягодин В.Н., Ходжаёв Т.К. Миздахкан. Ташкент, 1977. Приложение: В.А. Лившиц. Надписи на оссуариях.
15. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I-ж. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т.: 1967.